

## بررسی عوامل اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی

### مهاجران شهر شهریار، در سال ۱۳۸۸

اصغر نظریان، استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

حسین سادین<sup>۱</sup>، دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

کاوه زال‌نژاد، کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه رشت، ایران.

مهناز استقامتی، کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد(واحد نور)، ایران.

مهدی ولیانی، کارشناس ارشد علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد(واحد تهران مرکز)، ایران.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۰۶/۰۴

دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۱۱/۰۱

#### چکیده

حاشیه‌نشینی به معنای اعم شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند، ولی جذب اقتصاد شهری نشده‌اند و شکلی از نحوه زیست را سامان داده‌اند که نه شهرنشین‌اند و نه روستانشین، در واقع یک قطب جدید و نوظهوری را ایجاد کرده‌اند. از خدمات، امکانات، تسهیلات رفاهی و زیربنایی محروم مانده‌اند و به لحاظ اینکه خصوصیات و سبک زندگی آنها چالش‌برانگیز است. کانون توجه مسئولان و مدیران شهری هستند. بر این اساس در این پژوهش عوامل اقتصادی اجتماعی جمعیتی حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی مهاجران در شهر شهریار در سال ۱۳۸۸ مورد بررسی قرار گرفت. تا کمک موثری به مدیریت و برنامه‌ریزی شهری نماید. روش پژوهش به لحاظ هدف کاربردی و به لحاظ روش توصیفی-تحلیلی بر مبنای مطالعات پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری تحقیق شامل مهاجران و حاشیه‌نشینان منطقه ۲ در شهر شهریار است. که بر اساس روش کوکران تعداد ۲۰۰ نفر بعنوان نمونه تعیین و با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای این تعداد از بین جامعه آماری انتخاب شدند. ابزار تحقیق شامل پرسشنامه‌ای محقق ساخته است که پایایی آن با استفاده از روش آلفای کرونباخ (۰.۸۴۱) تعیین شد. برای تحلیل داده‌ها ضمن بهره‌گیری از روشهای آماری توصیفی (شاخص‌های مرکزی و پراکندگی) از آمار استنباطی چون آزمون کای اسکور، ویلکاکسون و فریدمن جهت بررسی شاخص‌ها و دلایل اصلی حاشیه‌نشینی استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین تأثیر (عوامل اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی) و حاشیه‌نشینی وجود دارد. همچنین میزان تأثیر عوامل اجتماعی (امکانات عمرانی و رفاهی، امکانات آموزشی، امکانات بهداشتی) در حاشیه‌نشینی محدوده مطالعاتی به مراتب از عوامل اقتصادی بیشتر بوده است. از طرفی این مکان‌گزینی تغییرات اساسی در میزان درآمد، سطح سواد، نوع مسکن و نوع اشتغال مهاجران داشته است.

واژگان کلیدی: مهاجرت، حاشیه‌نشینی، عوامل اجتماعی، شهر شهریار، عوامل اقتصادی

## مقدمه

حاشیه‌نشینی به بخش‌هایی از شهر اطلاق می‌شود که از منظر ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سایر ابعاد زندگی شهری در حاشیه قرار گرفته‌اند. در ادبیات بررسی و رویارویی با این تیپ از جمعیت، از واژگان متعددی نظیر زاغه‌نشینی، آلودگی‌نشینی، حاشیه‌نشینی، حلبی‌آباد، زورآباد، گودنشینی، اسکان و سکونتگاه غیررسمی و مصادیق کالبدی آن استفاده شده است. (ابوطالبی، ۱۳۸۸) چنین سکونتگاه‌هایی در حقیقت مسکنی هستند که توسط اسکواترها اشغال شده‌اند. به بیان دیگر، می‌توان گفت سکونتگاه اسکواتر یک منطقه مسکونی است که بدون اجازه قانونی از مقامات مسئول در آن خانه‌سازی شده است (Nangia, ۱۹۹۶). به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، به شکل خودجوش و گاه ۳۰ تا ۷۰ درصد از مسکن شهری را تشکیل می‌دهند. رویکردهای مداخله با چنین اجتماعاتی نیز با توجه به سیاست و شرایط حاکم بر جامعه متفاوت است اکثر صاحب‌نظران نادیده گرفتن، حذف و تخلیه اجباری، خودیاری، مسکن عمومی، مکان خدمات، ارتقاء بخشی و در نهایت توانمندسازی را پیشنهاد می‌کنند.

در مورد مسئله حاشیه‌نشینی اتفاق نظر کامل وجود ندارد. مسئله حاشیه‌نشینی و یا اسکان غیررسمی پیرامون شهرها در ایران صرفاً کالبدی (فیزیکی) نبوده و برآمده از عوامل کلان ساختاری در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در سطح ملی و منطقه‌ای است. (صرافی، ۱۳۸۱)

در ایران حاشیه‌نشینی از دهه ۳۰ شمسی و همزمان با آغاز مهاجرت روستاییان به شهرها آغاز شد و از دهه ۴۰ به بعد، بر اثر اصلاحات ارضی و سیاست‌های اقتصادی- اجتماعی، روند روبه‌رشدی را به خود گرفت که تا به امروز نیز ادامه دارد (حبیبی، ۱۳۷۷: ۶). حاشیه‌نشینی در سازمان اجتماعی کشور، شکلی از نحوه زیست را سامان داده‌اند که نه شهرنشینی‌اند و نه روستائین. اگرچه حاشیه‌نشینی در پیرامون شهر زیست می‌کنند و از اقتصاد شهر گذران زندگی می‌کنند، ولی به هیچ وجه جذب اقتصاد، اجتماع و فرهنگ شهری نشده‌اند و یک قطب جدید و نوظهوری را ایجاد کرده‌اند. و از خدمات، امکانات، تسهیلات رفاهی و زیربنایی محروم مانده‌اند و از سوی دیگر، خصوصیات و سبک زندگی خاص این گروه باعث شده است تا امکان بروز انواع ناهنجاری در این مناطق به راحتی انجام پذیرد. این مناطق به دلیل ساخت و ساز نامناسب و غیراصولی علاوه بر مشکلات اجتماعی در معرض آسیب‌های ناشی از بلایای طبیعی نیز قرار دارند. (ملکی و همکاران، ۱۳۹۴). عدم جذب حاشیه‌نشینی در نظام اقتصادی و اجتماعی شهر به صورت‌های گوناگون رخ می‌نماید، یکی در قالب مسکن، دیگری شیوه روابط اجتماعی زندگی آنان که با رویه و روابط اجتماعی افراد متعارف جامعه شهری که ممکن است همان درآمد و کار را داشته باشد، متفاوت است. یعنی افراد در محیط بسته اجتماعی زندگی می‌کنند و گاه ارتباط‌های اجتماعی آنان با مناطق همجوار بسیار اندک و گاه بی‌ارتباطند (حاج‌یوسفی، ۱۳۸۱: ۱۶-۱۵). خلاصه حاشیه‌نشینی شهری از ابعاد مختلف زندگی یعنی کالبدی، اجتماعی و اقتصادی از جامعه شهری متمایز می‌شوند و در واقع از محروم‌ترین اقشار جامعه شهری به حساب می‌آیند و به اعتبار همین محرومیت شدید در برابر هرگونه آسیب اجتماعی بی‌دفاع هستند. با این وجود حاشیه‌نشینی یک پدیده جهانی می‌باشد و دلایل شکل‌گیری آن نیز متنوع و متعدد است و از مکانی به مکان دیگر فرق می‌کند. اما می‌توان دلایل زیر به عنوان عوامل اصلی قلمداد کرد.

۱- بلایای طبیعی (همچون سیل و زلزله و خشکسالی که موج‌های انسان‌ها مصیبت‌زده را در پی دارد)

۲- حوادث اجتماعی و سیاسی (همچون درگیری‌های منطقه‌ای و راه‌افتادن جنگ‌زدگان)

۳- ساختار اقتصادی (همچون افزایش فقر شهری و ناکارآمدی بازارهای رسمی زمین و مسکن)

۴- نارسایی‌های نظام مدیریت و برنامه‌ریزی شهری (همچون عدم تأمین فضای اسکان کم‌درآمدها) (صرافی، ۱۳۸۱: ۱۰۰).

حاشیه‌نشینان مرهون هر عاملی که باشد چالش‌برانگیز است و مشکلاتی از قبیل آلودگی شدید زیست‌محیطی، بی‌نظمی در ساخت و سازها، ایجاد اختلالات اجتماعی و روانی و... را دنبال دارد که نیاز به تحلیل واکاوی دارد.

در کشور ما، شهر تهران و شهرهای همجوار به ویژه شهریار به دلیل جذب بیشترین امکانات اقتصادی، اجتماعی و رفاهی در سالهای اخیر مقصد نهایی مهاجران بسیاری از نقاط مختلف کشور بوده است. این مهاجرت‌های بی‌رویه و برنامه‌ریزی نشده طی دهه‌های اخیر مشکلات و تنگناهای بسیاری را برای مسئولین برنامه‌ریزی شهری و همچنین ساکنان این شهر بوجود آورده است. مهمترین مسأله‌ای که این شهر در دهه‌های اخیر با آن روبرو بوده است، شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشین در محدوده‌های شهر است. دلیل اصلی شکل‌گیری این مناطق، اسکان مهاجران بی‌بضاعت و غیر متخصص در این نواحی است چرا که این مهاجران توانایی سکونت در فضای اصلی شهر را نداشته و به نواحی حاشیه شهر رانده می‌شوند (ابوطالبی، ۱۳۸۸). مهاجرت شکلی از تحرک جغرافیایی یا مکانی است که بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد (امانی و دیگران ۱۳۵۴) این تحرک باید به تغییر محل اقامت معمولی فرد از مبدأ یا محل اقامت از مهاجرت وی به مقصد یا محل اقامت جدید بینجامد. (زنجان، ۱۳۸۰)

در سال ۲۰۰۳ نیز اعلام گردید که در حدود ۹۲۴ میلیون نفر از مردم جهان در سال ۲۰۰۱، در مناطق حاشیه‌نشین زندگی می‌کرده‌اند. این رقم معادل ۳۲ درصد کل جمعیت شهری دنیا بوده است (UN-Habitat, ۲۰۰۳). همان طور که ذکر شد، می‌توان آغاز شکل‌گیری حاشیه‌نشین گسترده در ایران را از دهه‌های نخستین قرن حاضر هجری، به خصوص دهه ۱۳۴۰ دانست. یعنی زمانی که گسترش تأسیسات شهری و شبکه‌های ارتباطی و نیز افزایش درآمد حاصل از نفت، موجبات رونق شهرها و ایجاد جاذبه‌های شهری را فراهم نمود و همزمان اصلاحات ارضی و مکانیزاسیون کشاورزی و عدم توجه به دگرگونی‌های اساسی در روستاها و نیز بخش کشاورزی، دافعه‌های روستایی را تشدید نمود (احمدیان، ۱۳۷۱).

در بحث مهاجرت، محل خروجی مهاجران را (مبدأ) (Departure) و محل ورود آنها را «مقصد» (Destination) مهاجرت می‌گویند مهاجرت به امتیاز مبدأ را برون کوچی (Emigration) و به امتیاز مقصد را درون کوچی (Immigration) و منطقه مبدأ مهاجرت را (مهاجر فرست) (Emigrant) و مقصد آن را مهاجر پذیر (Immigrant) می‌نامند (کاظمی‌پور، ۱۳۸۳).

جمعیت‌شناسان بر پایه ملاک‌های مختلف تقسیم‌بندی‌های خاصی از مهاجرت انجام داده‌اند این ملاک‌های عبارتند از روند مهاجرت (بی‌رویه کنترل نشده- منظم و برنامه‌ریزی شده) زمان مهاجرت (موقت- فصلی- دائمی و طول عمر) مسافت طی شده (نزدیک یا کوتاه- متوسط- دور یا بلند)، خواست مهاجرین ارادی یا اختیاری- (اضطراری یا شهری- اجباری) تعداد مهاجرین و فردی- خانوادگی- گروهی- جمعی) و همچنین قلمرو سیاسی (داخلی- خارجی) که مهاجرهای داخلی، خود به سه نوع (منطقه‌ای، درون قاره‌ای- میان قاره‌ای) تقسیم می‌شوند. (تقوی، ۱۳۷۱) در مورد یک سرزمین مهاجرت خارجی یا (برون مرزی) متضمن عبور از مرزهای آن سرزمین است. هرگاه سرزمین مورد بحث کشور مستقلی باشد، عبور از مرزهای آن را (مهاجرت‌های بین‌المللی) (International migration) می‌خوانند. مهاجرت در داخل یک کشور، یعنی حرکت از یک قسمت کشور به قسمت دیگر آن را مهاجرت داخلی یا (درون مرزی) می‌خوانند (تقوی، ۱۳۸۳) باید توجه داشت که هرچند اغلب مهاجرت‌های بین‌المللی و مهاجرت‌های خارجی مترادف به کار برده می‌شوند، بین آن دو تفاوت اندکی وجود دارد. مهاجرت‌های بین‌المللی بین دو کشور مستقل انجام می‌گیرد و مهاجرت‌های خارجی بین دو سرزمینی جریان می‌یابد که در عرف بین‌المللی حداقل یکی از آن دو، کشور مستقلی محسوب نمی‌شود (زنجان، ۱۳۸۰) مهاجرت می‌تواند راه‌حلی برای بحران‌های جمعیتی محسوب شود. اضافه جمعیت را از نقطه‌ای به خارج از آن هدایت کند نیروی کار انسانی و بیکار را به سرزمین‌های نیازمند سوق دهد، عدم تعادل‌های ساختاری جمعیت را مرتفع کند و موجب تفاهم، همزیستی و توسعه مناطق شود. ، نابرابری‌های توسعه در مناطق مختلف را کاهش و سبب بهبود وضع ساکنین شود. از طرف دیگر، مهاجرت نیروی کار ممکن است منجر به عدم تعادل

اقتصادی در مبدأ مهاجرت‌ها شود. همچنین مسائل پیچیده سیاسی و اجتماعی در روابط بین کشورها ایجاد کند که در نتیجه آن به تجمع جمعیت در شهرهای بزرگ یا محدوده‌های خاصی از سطح سرزمین بیانجامد و از آن طریق مشکلاتی را در تنظیم بهینه امور و بویژه خدمات مورد نیاز ایجاد کند و به این ترتیب به نیروی مخرب تفاهم و توسعه منجر شود. به همین دلیل مهاجرت شبیه تیغ دولبه‌ای است که استفاده بهینه و مطلوب از آن بویژه در زمینه توسعه، مهارت‌های خاصی را می‌طلبد. این مهارت‌ها ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مدیریتی را دربر می‌گیرد (همان: ۱-۲). با توجه به اهمیت موضوع مهاجرت با رویکرد حاشیه‌نشینی مطالعات متعددی نیز انجام شده که به طور اختصار به مواردی اشاره می‌شود. خوشکلام خسروشاهی در مطالعه‌ای که به منظور بررسی علل مهاجرت به استان تهران برای سال‌های ۱۳۵۵ تا ۶۵ و ۱۳۶۵ تا ۷۵، به روش معادلات همزمان انجام داده است، درآمد انتظاری را به عنوان عاملی مهم تر از تسهیلات و امکانات عمومی معرفی نموده است. خسروشاهی، (۱۳۷۹) محمودزاده و محمدی نیز در دو مطالعه مجزا که در سال‌های ۱۳۷۱ و ۱۳۷۶ انجام شده است، سیاست‌های سرمایه‌گذاری دولت را به عنوان عامل مهاجرت در ایران معرفی نموده‌اند. (محمود زاده، ۱۳۷۱: محمدی، ۱۳۷۶) ربهان و راوه در سال ۲۰۰۶ با تمرکز بر جریان مهاجرت در بین ایالات آمریکا به بررسی ارتباط شاخص‌های کیفیت زندگی و مهاجرت پرداخته‌اند. آنها مطالعات خود را برای دو دوره زمانی ۷۰-۱۹۶۵ و ۹۰-۱۹۸۵ انجام دادند. براساس یافته‌های ربهان و راوه در دوره زمانی اول، اغلب متغیرهای کیفیت زندگی بی‌معنی بوده‌اند. در مطالعه آن دو، سه متغیر در تشریح مهاجرت‌های بین ایالات معنی دار بوده و مسئله جالب توجه‌تر این است که دو متغیر از این سه متغیر، متغیرهای اقتصادی شامل درآمد سرانه و اشتغال می‌باشند و در دوره زمانی دوم تنها متغیر کیفیت زندگی معنی دار می‌باشد.

براساس آمارهای سرشماری سال ۱۳۷۵ تنها ۶ استان از مجموع استان‌های کشور مهاجرپذیر بوده‌اند و شهرستان شهریار بالاترین نرخ رشد جمعیت را در میان ۳۱۶ شهرستان کشور به خود اختصاص داده است. بطوریکه طبق آمارهای سرشماری سراسری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، نرخ رشد جمعیت شهرستان شهریار با فاصله‌ای قابل توجه نسبت به دیگر مناطق به ۸/۷ درصد رسیده است. این در حالی است که نرخ رشد جمعیت در اغلب مناطق کشور بین ۲ تا ۳ درصد در نوسان است. شهرستان شهریار که روزگاری به باغ‌ها و سرسبزی اش در ایران مشهور بود، امروز به لحاظ رشد بی‌سابقه جمعیت بر سر زبان‌ها افتاده است. این شهرستان در سال ۱۳۶۵ حدود ۳۶۵ هزار جمعیت، در سال ۱۳۷۵ حدود ۵۳۰ هزار و در سال ۱۳۸۵ با نرخ رشد ۸/۷ درصد، بیش از یک میلیون و ۱۰۰ هزار نفر را در گستره خود جای داده است. با این تفاسیر می‌توان گفت رشد بی‌رویه جمعیت در نتیجه وارد شدن مهاجران به شهر شهریار یک معضل و مشکل اساسی است. از این رو تحقیق حاضر با هدف شناسایی و بررسی عوامل اجتماعی، اقتصادی و جمعیتی در مهاجرت حاشیه‌نشینی به شهر شهریار شکل گرفت و بدنبال پاسخگویی به سوالات اساسی ذیل می‌باشد.

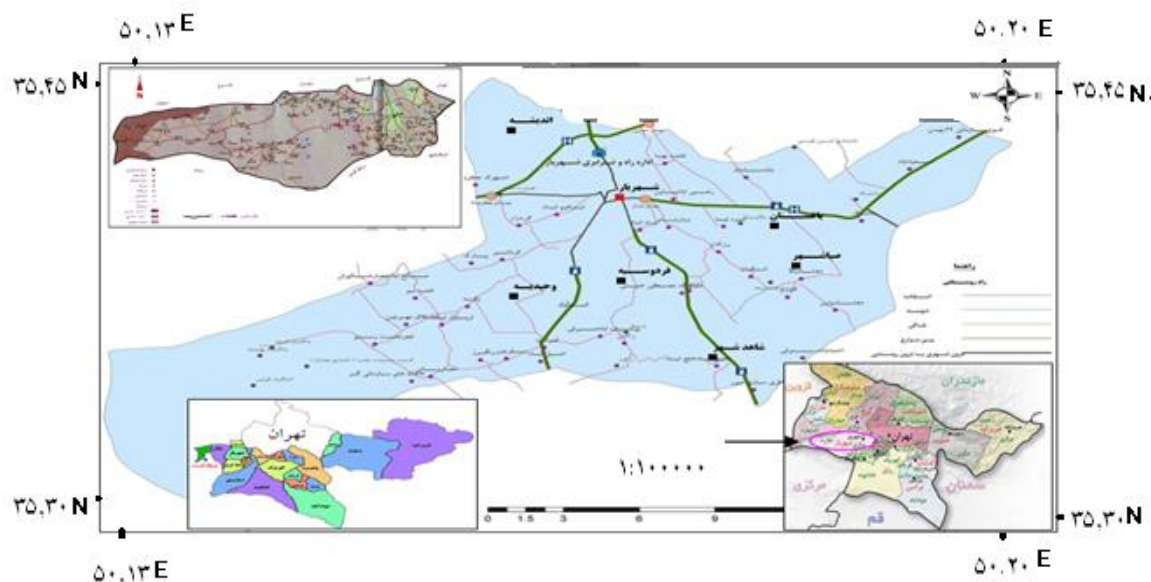
۱- پراکنش محلات حاشیه‌نشین در شهر شهریار، چگونه است؟

۲- عوامل اجتماعی و اقتصادی و جمعیتی چه تأثیری در حاشیه‌نشینی افرادی که به این شهر مهاجرت کرده‌اند داشته است؟

## داده‌ها و روش کار

شهر شهریار یکی از شهرستانهای سیزده گانه استان تهران است که با وسعتی در حدود ۱۳۲۹ کیلومترمربع در ارتفاع ۱۱۶۰ متری از سطح دریا و بین ۵۰ درجه و ۱۳ دقیقه و ۱۰ ثانیه تا ۵۰ درجه و ۲۰ دقیقه و ۳۰ ثانیه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۳۰ دقیقه و ۵۰ ثانیه تا ۳۵ درجه و ۴۵ دقیقه و ۱۵ ثانیه عرض شمالی قرار دارد. شهرستان شهریار از شمال با شهرستان کرج و از شرق با اسلامشهر و تهران و از جنوب با رباط کریم و از غرب با کرج و استان مرکزی همسایگی دارد. این شهرستان از دشتهای

حاصل خیزی در ناحیه شرق، نواحی مرکزی و شمال شرقی برخوردار است و جبال منفرد و گاه پیوسته‌ای قسمتهای جنوبی و غربی اراضی یکدست آنرا تغییر داده است. که شامل کوه جارو در دهستان اختر آباد با ارتفاع ۳۰۵۰ متر و آق داغ در دهستان بی بی سکینه با ارتفاع ۱۴۰۱ متر و کوه تخت رستم در دهستان جوقین با ارتفاع ۱۳۱۸ متر می‌باشد



شکل ۱: معرفی محدوده مورد مطالعه

ساختار زمین شناسی شهرستان شهریار غالباً از سنگهای آتشفشانی در نواحی غربی و خاکهای رسوبی بر جای مانده از آبرفت‌های رود کرج در مناطق مرکزی و شرقی تشکیل می‌شود. نزولات جوی شهرستان شهریار در سال نزدیک به ۷۱ روز بصورت باران و ۱۰/۴ روز به شکل برف است. بنابر آمار رسمی میانگین بارش سالیانه از سه دهه گذشته ۲۴۷ میلیمتر است. بر اساس تقسیمات سیاسی، شهرستان شهریار دارای سه بخش و تعداد ۱۱ دهستان است. بخش ملارد شامل دهستان‌های اخترآباد، بی بی سکینه، و ملارد. بخش مرکزی از دهستانهای جوقین، رزکان، سعید آباد، فردوس، قائم آباد و مویزوبخش قدس نیز از دهستانهای دانش و هفت جوی تشکیل شده است. (سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان تهران، ۱۳۸۳).

تحقیق حاضر از نوع کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی می‌باشد که به صورت پیمایشی انجام شده است. جامعه آماری تحقیق نیز شامل افرادی است که به عنوان مهاجر در سال ۱۳۸۸، به شهر شهریار مهاجرت کرده اند و در مناطق حاشیه‌نشین این شهر ساکن شده‌اند. در این تحقیق به علت محدودیت زمانی و همچنین محدودیت هزینه، مناطقی از شهر که در آنها حاشیه‌نشینی رواج بیشتری داشته مورد توجه بوده است.

$$n = \frac{t^2 pq}{d^2}$$

جهت برآورد حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است.

که در آن:

t = اندازه متغیر در توزیع نرمال (ضریب اطمینان در سطح ۰.۹۵). (t=۱.۹۶)

p = درصد توزیع صفت در جامعه. (p=۰.۱۵).

q = درصد افرادی که فاقد آن صفت در جامعه هستند. (q=۰.۸۵).

d = دقت احتمالی مطلوب (d=۰.۰۵).

$$n = \frac{(1.96)^2 (0.85)(0.15)}{(0.05)^2} = \frac{0.489804}{0.0025} = 195.92$$

به این ترتیب حجم نمونه در این تحقیق ۱۹۵/۹۲ به دست آمد که برای حصول اطمینان بیشتر، حجم نمونه ۲۰۰ مورد تعیین گردید. پس از تعیین تعداد نمونه‌ها به روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای اقدام به انتخاب نمونه‌ها از جامعه هدف شد. براین اساس ابتدا با نظر کارشناسان و مدیران شهری شهرداری از میان مناطق ۱، ۲ و ۳ که دارای بافتهای حاشیه‌نشین بودند، منطقه ۲ انتخاب سپس در مرحله دوم چون همه محلات این منطقه نیز حالت حاشیه‌نشینی نداشتند با بررسی محلات این منطقه، ۳ محله کوی ولیعصر، شاملوو ممتاز که از مهاجرپذیری نسبتاً بالایی برخوردار بودند جهت انجام کار میدانی مناسب تشخیص داده شد. ابزار تحقیق پرسشنامه‌ای محقق ساخته با شاخص‌های (پویایی جمعیت، کیفیت اشتغال، میزان درآمد، متوسط مدت بیکاری، کیفیت و سطح آموزش، وضعیت مسکن، دسترسی به خدمات، امکانات بهداشتی، امکانات تفریحی و میزان تحصیلات) که پایای آن به روش آلفای کرونباخ ۰/۸۴۱ تعیین شده است. برای تحلیل داده‌ها نیز ضمن بهره‌گیری از روشهای آماری توصیفی (شاخص‌های مرکزی و پراکندگی) از آمار استنباطی چون آزمون کای اسکور، ویلکاکسون و فریدمن جهت بررسی شاخص‌ها و دلایل اصلی حاشیه‌نشینی استفاده شده است.

جدول ۱: نتایج گویه‌های مورد استفاده برای بررسی شاخص‌ها

گویه	میانگین در صورت حذف	واریانس در صورت حذف	ضریب همبستگی	ضریب آلفا در صورت حذف
۱	۴۷.۱۲	۱۴۱.۸۱	۰.۲۴۶	۰.۸۴۱
۲	۴۶.۹۲	۱۲۸.۱۵	۰.۷۶۹	۰.۸۲۰
۳	۴۶.۸۸	۱۲۷.۷۴	۰.۶۸۰	۰.۸۲۲
۴	۴۶.۵۸	۱۴۰.۶۳	۰.۲۱۶	۰.۸۴۰
۵	۴۶.۹۰	۱۳۰.۹۰	۰.۶۸۵	۰.۸۲۴
۶	۴۶.۸۴	۱۳۲.۳۲	۰.۴۹۸	۰.۸۳۱
۷	۴۵.۴۸	۱۳۹.۱۱	۰.۲۸۲	۰.۸۴۰
۸	۴۵.۵۰	۱۳۴.۳۶	۰.۳۹۵	۰.۸۳۶
۹	۴۶.۱۸	۱۴۰.۵۳	۰.۱۸۱	۰.۸۴۱
۱۰	۴۶.۹۲	۱۲۷.۹۱	۰.۷۴۰	۰.۸۲۰
۱۱	۴۷.۰۰	۱۴۰.۷۸	۰.۲۸۸	۰.۸۳۹
۱۲	۴۶.۶۸	۱۳۳.۳۲	۰.۵۵۲	۰.۸۲۹
۱۳	۴۶.۷۲	۱۲۹.۴۱	۰.۷۸۰	۰.۸۲۰
۱۴	۴۶.۲۲	۱۴۴.۵۳	۰.۰۷۲	۰.۸۴۱
۱۵	۴۵.۷۸	۱۳۵.۱۳	۰.۴۰۴	۰.۸۳۵
۱۶	۴۶.۷۴	۱۳۸.۰۸	۰.۴۱۴	۰.۸۳۵
۱۷	۴۶.۷۶	۱۳۵.۲۶	۰.۴۹۸	۰.۸۳۱
۱۸	۴۵.۳۴	۱۳۷.۹۱	۰.۳۲۷	۰.۸۳۸
۱۹	۴۵.۷۲	۱۳۷.۳۷	۰.۳۳۱	۰.۸۳۸
۲۰	۴۶.۰۶	۱۳۶.۳۸	۰.۳۳۹	۰.۸۳۸
	آلفای کرانباخ پرسشنامه		۰.۸۴۱	



شکل ۲: نمونه‌هایی از مناطق حاشیه‌نشین منطقه ۲ شهریار

### شرح و تفسیر نتایج

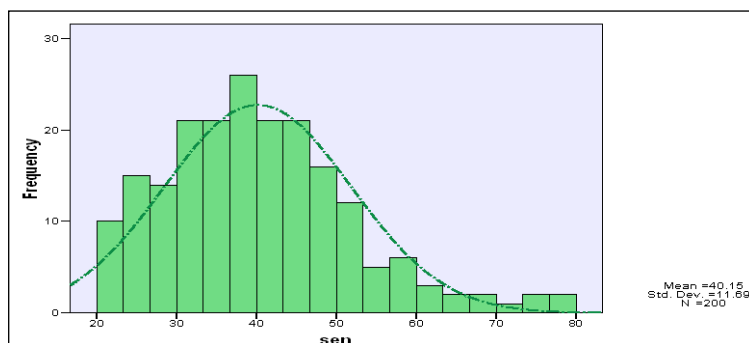
آمارها نشان می‌دهد که نرخ رشد حاشیه‌نشینی در شهر شهریار بیشتر از مقدار نرمال آن در حدود ۷/۸ درصد می‌باشد، که این موضوع به چالش اصلی مدیران شهر تبدیل شده و آنها را به تفکر در جهت تسریع برنامه‌های ساماندهی و اجرای برنامه‌های مهاجرت معکوس از تهران انداخته است. در این زمینه دولت با اختصاص مبلغ ۳/۷ میلیارد تومان مقدمات کار را آغاز نمود. اما به نظر می‌رسد ساماندهی حاشیه‌نشینی در استان تهران و معکوس کردن روند مهاجرت به بیش از ۵ تا ۶ سال زمان و بودجه‌ای فراتر از مبلغ فوق نیاز دارد (اداره اجتماعی فرمانداری شهریار، ۱۳۹۴). با توجه به اهمیت موضوع و برای مشخص شدن دلایل بالای حاشیه‌نشینی در شهریار، نتایج حاصل از یافته‌های میدانی به شرح ذیل ارائه می‌شود.

عامل اول: یکی از فاکتورهای مهم برای بررسی رفتار جمعیت بدست آوردن اطلاعات سنی و جنسی آنها می‌باشد بر این اساس میزان پراکندگی و تمرکز سنی مهاجران قبل و بعد مورد توجه قرار گرفت.

جدول ۲: توصیف سن گروه نمونه

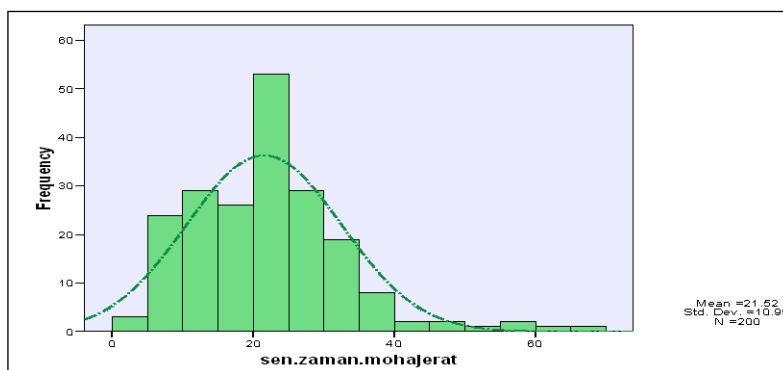
سن گروه نمونه		پارامترها	ردیف
سن فعلی	قبل از مهاجرت		
۴۰.۱۵	۲۱.۵۲	میانگین	۱
۳۹	۲۲	میانه	۲
۳۸	۲۳	مد	۳
۱۱.۷۰	۱۰.۹۹	انحراف معیار	۴
۱۳۶.۸۵	۱۲۰.۷۸	واریانس	۵
۵۸	۶۹	دامنه تغییرات	۶
۲۲	۱	مینیمم	۷
۸۰	۷۰	ماکسیمم	۸
۲۰۰	۲۰۰	حجم نمونه	۹

همانگونه که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌کنید میانگین سن افراد گروه نمونه ۴۰/۱۵ سال می‌باشد همچنین میانه توزیع سن نمونه برابر ۳۹ و انحراف معیار توزیع سن گروه نمونه ۱۱/۷ بدست آمد. در این توزیع ما با دامنه تغییرات ۵۸ سال روبرو هستیم که کمترین عضو آن ۲۲ سال و بزرگترین عضو آن ۸۰ سال دارد.



نمودار ۱: توزیع سن نمونه

جهت شناخت بهتر این توزیع نمودار شماره ۱ ترسیم شده است همانگونه که در این نمودار مشاهده می‌کنید داده‌ها دارای کشیدگی به راست است لذا رابطه (میانگین < میانه < مد) در بین پارامترهای این متغیر برقرار است. جهت درک بهتر این موضوع وضعیت سنی گروه قبل از مهاجرت نیز مورد توجه قرار گرفت که نتایج آن در نمودار زیر منعکس شده است.



نمودار ۲- توزیع سن گروه نمونه قبل از مهاجرت

با توجه به نمودار شماره ۲ میانگین سن گروه نمونه قبل از مهاجرت ۲۱/۵۲ سال بوده است. این توزیع دارای میانه و مدی برابر با ۳۸ و ۳۹ می‌باشد. انحراف معیار توزیع سن نمونه قبل از مهاجرت ۱۰/۹۹ و دامنه تغییرات آن ۶۹ سال است. کم سن ترین فرد ۱ ساله و مسن ترین فرد ۷۰ ساله بوده است. یافته‌ها بیانگر این موضوع است که مهاجرت به شهرها همه افراد را دربرنمی‌گیرد بلکه فقط بخشی از جامعه را براساس انگیزه‌های شخصی، عقلانی، اقتصادی و... وادار به حرکت می‌کند.

جدول ۳: جدول توافقی سواد گروه نمونه

کل	سواد گروه نمونه در حال حاضر						سواد گروه نمونه قبل از مهاجرت
	لیسانس	فوق دیپلم	دیپلم	راهنمایی	ابتدایی	بیسواد	
۶۴	۰	۰	۱۲	۱۲	۲۰	۲۰	بیسواد
۴۹	۰	۰	۸	۵	۳۶	۰	ابتدایی
۴۱	۴	۰	۱۷	۲۰	۰	۰	راهنمایی
۴۵	۴	۱۶	۲۵	۰	۰	۰	دیپلم
۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	فوق دیپلم
۲۰۰	۸	۱۷	۶۲	۳۷	۵۶	۲۰	کل

عامل دوم: در جدول شماره ۳ جدول توافقی سواد گروه نمونه در قبل و بعد از مهاجرت گزارش شده است. همانگونه که در این جدول مشاهده می‌کنید قبل از مهاجرت ۶۴ نفر بیسواد بوده‌اند که در حال حاضر این مقدار به ۲۰ نفر کاهش یافته است. سواد ابتدایی از ۴۹ نفر به ۵۶ نفر و سواد راهنمایی نیز از ۴۱ نفر به ۳۷ نفر رسیده است. از طرفی تعداد دیپلم‌ها از ۴۵ نفر به

۶۲ نفر و فوق دیپلم نیز از ۱ نفر به ۱۷ نفر افزایش را نشان می‌دهد. فراوانی مقطع لیسانس نیز از صفر به ۸ نفر رسیده است. با دقت بیشتر در این جدول می‌توان تعداد افرادی را که از هر مقطع به مقطع بالاتر حرکت کرده‌اند را بدست آورد. بطور مثال ۲۰ نفر قبل از مهاجرت بی‌سواد بوده‌اند که در حال حاضر دارای سواد ابتدایی می‌باشند. نتایج این بخش نشانگر بهبود وضعیت سواد در بین جامعه هدف می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت افزایش سواد یک انگیزه برای مهاجرت و از طرفی دیگر یک مولفه مهم برای کارایی در محیط جدید می‌باشد.

جدول ۴: وضعیت تأهل گروه نمونه

گویه	قبل از مهاجرت	بعد از مهاجرت
متأهل	۶۵	۱۹۳
مجرد	۱۲۹	۴
طلاق	۶	۰
فوت همسر	۰	۳
کل	۱۹۳	۲۰۰

عامل سوم: در این مرحله وضعیت تأهل گروه نمونه قبل از مهاجرت و بعد از مهاجرت مورد بررسی قرار گرفت قبل از مهاجرت ۶۵ نفر متأهل، ۱۲۹ نفر مجرد و ۶ نفر طلاق گرفته وجود داشته است. بعد از مهاجرت این مقادیر به ۱۹۳ نفر متأهل، ۴ نفر مجرد، طلاق صفر و فوت همسر به ۳ نفر تغییر یافته است. در واقع می‌توان گفت که تغییر مکان ضمن ایجاد تغییرات در سبک و شیوه زندگی مهاجران، تغییرات فرهنگی را بدنبال دارد که این مساله بر بنیان و ساختار خانواده‌ها در جامعه هدف تاثیر داشته است.

جدول ۵: سال مهاجرت

سال مهاجرت		سال مهاجرت
فراوانی درصدی	فراوانی	
۴	۸	سال ۱۳۸۸
۹۶	۱۹۲	قبل از سال ۱۳۸۸

عامل چهارم: با توجه به سال اجرای این تحقیق (سال ۱۳۸۸)، شناسایی افرادی که در همین سال مهاجرت کرده‌اند در دستور کار قرار گرفت. نتایج حاصل از این کار در جدول شماره ۴ مشاهده می‌کنید ۸ نفر از گروه نمونه در سال ۱۳۸۸ مهاجرت کرده‌اند که شامل ۴٪ از کل گروه نمونه را تشکیل می‌دهند این نکته نشان می‌دهد که حدود ۹٪ از افرادی که در تحقیق شرکت نموده‌اند بیشتر از یک سال است که در این منطقه ساکن هستند و آشنایی نسبتاً مناسبی با محل زندگی خود دارند.

جدول ۶: نوع فعالیت گروه نمونه

فعالیت در حل حاضر						فعالیت قبل از مهاجرت
کل	بازنشسته	بیکار	شاغل	دانشجو	محصل	
۴۹	۰	۲	۳۹	۰	۸	محصل
۵	۰	۰	۵	۰	۰	دانشجو
۶۳	۳	۴	۵۶	۰	۰	شاغل
۸۳	۴	۹	۶۹	۰	۱	بیکار
۰	۰	۰	۰	۰	۰	بازنشسته
۲۰۰	۷	۱۵	۱۶۹	۰	۹	کل

عامل پنجم: یکی از مهمترین متغیرهای این پژوهش نوع فعالیتی است که گروه نمونه قبل از مهاجرت انجام داده است و اینکه در حال حاضر مشغول به انجام چه کاری است. بر اساس مقادیر جدول شماره ۶ قبل از مهاجرت ۴۹ نفر محصل، ۵ نفر دانشجو، ۶۳ نفر شاغل، ۸۳ نفر بیکار و صفر نفر بازنشسته بوده‌اند. که این مقادیر بعد از مهاجرت به مقادیر محصل ۹ نفر، دانشجو صفر نفر، شاغل ۱۶۹ نفر، بیکار ۱۵ نفر و بازنشسته ۷ نفر تغییر کرده‌اند. بیشترین تغییر در بین بیکاران و شاغلان دیده می‌شود ۶۹ نفر از افراد بیکار بعد از مهاجرت دارای شغل شده‌اند. از آنجائیکه یکی از دلایل اصلی مهاجرت‌ها تحول در کار و درآمد می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت در این بخش مهاجرت در جامعه نمونه کارکرد مثبتی داشته و باعث بهبود شرایط شغلی مهاجرین شده است.

جدول ۷: تعداد فرزندان قبل از مهاجرت

تعداد فرزند	فراوانی	فراوانی درصدی
فرزند ۱	۲۹	۴۰.۸
فرزند ۲	۲۲	۴۰
فرزند ۳	۸	۱۱.۲
فرزند ۴	۹	۱۲.۶
فرزند ۵	۳	۴.۲۳
کل	۷۱	۱۰۰

عامل ششم: جهت بررسی تعداد افراد مهاجرت کرده، تعداد فرزندان گروه نمونه مورد بررسی قرار گرفت که خلاصه‌ای از آن در جدول شماره ۷ گزارش شده است. همانگونه که در این جدول مشاهده می‌کنید از ۷۱ نفر متأهل دارای فرزند ۲۹ نفر دارای یک فرزند، ۲۲ نفر دارای دو فرزند، ۸ نفر دارای ۳ فرزند ۹ نفر دارای ۴ فرزند و ۳ نفر دارای ۵ یا بیشتر فرزند بوده‌اند، این مقادیر در جدول شماره ۶ کاملاً قابل مشاهده می‌شود. فراگیر نبودن مهاجرت در بین خانواده‌ها نتیجه بررسی در این بخش است چراکه یافته‌ها نشان می‌دهد خانواده‌های گسترده تمایل کمتری به ترک محل زندگی خود دارند.

جدول ۸: نوع شغل

شغل قبل از مهاجرت	شغل در حل حاضر		
	کارمند	آزاد	فصلی
کارمند	۷۰٪	۰٪	۰.۵٪
آزاد	۷.۵٪	۵.۵٪	۲۰٪
فصلی	۴۵.۵٪	۱۰۰٪	۲۲.۰٪
کل	۶۰.۰٪	۱۵.۵٪	۲۴.۵٪

عامل هفتم: یکی دیگر از متغیرهایی مورد بررسی نوع شغل آزمودنی‌ها می‌باشد. در جدول شماره ۸ مشاهده می‌کنید که ۷٪ از افراد شاغل ۷/۵ درصد کارمند، ۱۵٪ شغل آزاد و ۷۷٪ کارگر فصلی بوده‌اند. بعد از مهاجرت این مقادیر به ۶۰٪ کارمند، ۱۵/۵٪ شغل آزاد، ۳۴٪ به کارگر فصلی تغییر یافته است. در این جدول نیز بیشترین تغییر از طبقه کارگر فصلی به طبقه کارمند با مقدار ۴۵٪ بوده است.

جدول ۹: مقدار درآمد گروه نمونه

درآمد در حال حاضر								درآمد قبل از مهاجرت
کل	بیشتر از ۳۰۰	۲۵۰ تا ۳۰۰	۲۰۰ تا ۲۵۰	۱۵۰ تا ۲۰۰	۱۰۰ تا ۱۵۰	کمتر از ۱۰۰	بدون درآمد	
۷۴	۳۶	۱۰	۱۲	۰	۳	۴	۹	بدون درآمد
۶۹	۱۹	۷	۱۹	۱۲	۲	۳	۷	کمتر از ۱۰۰
۲۹	۹	۰	۴	۷	۳	۰	۶	۱۰۰ هزار تا ۱۵۰
۲۳	۶	۱۱	۶	۰	۰	۰	۰	۱۵۰ هزار تا ۲۰۰
۴	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۰۰ هزار تا ۲۵۰
۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۵۰ هزار تا ۳۰۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	بیشتر از ۳۰۰
۲۰۰	۷۵	۲۸	۴۱	۱۹	۸	۷	۲۲	کل

عامل هشتم: در جدول ۹ میزان درآمد گروه نمونه قبل و بعد از مهاجرت بررسی شده است. بر این اساس ۷۴ نفر از افراد بدون درآمد بوده‌اند و ۶۹ نفر از افراد درآمد کمتر از ۱۰۰ هزار تومان داشته‌اند. قبل از مهاجرت هیچ فردی دارای درآمد بیش از ۳۰۰ هزار تومان نبوده است. در صورتی که بعد از مهاجرت افراد بدون درآمد به ۲۲ نفر کاهش یافته و افرادی که بیش از ۳۰۰ هزار تومان درآمد دارند به ۷۵ نفر رسیده‌اند. بیشترین تفاوت نیز در طبقه بدون درآمد دیده می‌شود که بعد از مهاجرت به ۲۰۰ و بیشتر از ۳۰۰ هزار تومان انتقال یافته است. طبق نظر بسیاری از صاحب‌نظران تفاوت‌های مورد انتظار بین درآمد در نقاط شهری و روستایی از عوامل تشدید کننده مهاجرت‌ها می‌باشد. هرچه مقدار این تفاوت بیشتر باشد مهاجرت عقلانی‌تر بنظر می‌رسد. یافته‌های این پژوهش نیز همسو و هم‌جهت با موضوع فوق و بیانگر تغییر درآمدی گروه هدف می‌باشد.

جدول ۱۰: وضعیت مسکن

مسکن در حل حاضر					مسکن قبل مهاجرت
کل	پدری	استیجاری	رهن	شخصی	
۵۶	۱	۰	۱	۵۴	شخصی
۱۲	۰	۰	۹	۳	رهن
۵۲	۰	۳۶	۱۲	۴	استیجاری
۸۰	۷	۲۰	۳	۵۰	پدری
۲۰۰	۸	۵۶	۲۵	۱۱۱	کل

عامل نهم: همانگونه که در جدول شماره ۱۰ مشاهده می‌کنید ۵۶ نفر قبل از مهاجرت دارای مسکن شخصی بوده‌اند، ۱۲ نفر دارای منزل رهنی، ۵۲ نفر دارای مسکن استیجاری و ۸۰ نفر نیز در منزل پدری خود زندگی می‌کرده‌اند. این مقادیر بعد از مهاجرت به منزل شخصی ۱۱۱ نفر، منزل رهن ۲۵ نفر، استیجاری ۵۶ نفر و منزل پدری ۸ نفر تغییر یافته است. بیشترین تغییر نیز در سطر پدری و ستون شخصی دیده می‌شود، از ۵۰ نفری که در مسکن پدری زندگی می‌کرده‌اند در حال حاضر دارای مسکن شخص شده‌اند. جدایی از خانواده پدری و نیاز به سرپناه واحد و مستقل (کسب استقلال طبقه جوان) عامل اصلی تغییرات در این بخش می‌باشد.

جدول ۱۱: مدت زمان بیکاری

مدت زمان بیکاری در شهریار	پارامترها	ردیف
۱.۶	میانگین	۱
۱.۹	انحراف معیار	۲
۳.۵	واریانس	۳
۱۱	دامنه تغییرات	۴
۰	مینیمم	۵
۱۱	ماکسیمم	۶
۲۰۰	حجم نمونه	۷

عامل دهم: مدت زمان بیکاری بعد از مهاجرت نیز به عنوان یک متغیر در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است. نتایج بررسی نشان می‌دهد که: میانگین مدت زمان بیکاری ۱/۶ سال بوده است. این توزیع دارای انحراف معیاری برابر با ۱/۹ می‌باشد. بیشترین مدتی که فرد بیکار بوده است ۱۱ سال می‌باشد. مطالعات نشان داده‌اند که بیکاری دائمی پنهان و آشکار بر اثر مهاجرت از خصایص اصلی کشورهای جهان سوم است که نتیجه مهاجرت و انتقال نیروی مازاد روستایی می‌باشد و مدت زمان این بیکاری نیز بستگی به مهارت جامعه مهاجر دارد چراکه برای کارگران مهار و صاحب فن مدت انتظار کمتر می‌باشد. با مشخص شدن وضعیت توزیع پارامترهای جمعیتی در ادامه کار ارتباط پارامترها از طریق آزمون‌های آماری مورد بررسی قرار گرفته است.

#### • عوامل اجتماعی

در این بخش به کمک آزمون‌های آماری به بررسی چگونگی توزیع پارامترهای وضعیت تاهل، مقدار سواد و تعداد فرزندان پرداخته شد.

#### ۱- وضعیت تاهل مهاجران

جدول ۱۲: خلاصه یافته‌های آزمون کای اسکور

وضعیت تاهل	قبل مهاجرت	بعد از مهاجرت	خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
متاهل	۶۵	۱۹۳	۸.۴۵	۴	۰.۰۷
مجرد	۱۲۹	۴			
طلاق	۶	۰			
فوت همسر	۰	۳			

به منظور مقایسه فراوانی‌های مشاهده شده در وضعیت تاهل از آزمون کای اسکور (خی دو) استفاده شده می‌دانیم چنانچه مقدار خی دو بدست آمده از داده‌ها (۸/۴۵) از مقدار ملاک در جدول (۹/۴۹) با درجه آزادی ۴ و خطای ۵٪ بزرگتر باشد تفاوت بین فراوانی‌ها معنی‌دار قلمداد می‌شود. با مقایسه مقدار بدست آمده ( $\chi^2 = 8/4$ ) متوجه می‌شویم که بین فراوانی‌های مشاهده شده، و مورد انتظار در تمام طبقات تغییرات در آن حدی نبوده که بتوانیم آن را معنی‌دار بنامیم. همچنین در جدول ۱۲ میزان اثرگذاری وضعیت تاهل در مهاجرت مورد آزمون قرار گرفته است.

در جدول شماره ۱۳ خلاصه ای از نتایج آزمون کای اسکور وضعیت تاهل گروه نمونه گزارش شده است. مقدار کای اسکور (خی دو) بدست آمده (۳/۵) با درجه آزادی ۲ و سطح خطای ۰/۰۵  $\alpha =$  از کای اسکور جدول ملاک (۵/۹۹) بزرگتر

می‌باشد. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که تفاوت‌های مشاهده شده بین فراوانی‌های معنی‌دار می‌باشد. به عبارتی دیگر با ۹۵٪ اطمینان می‌توان گفت افراد مجرد گرایش بیشتری به مهاجرت یا حاشیه نشینی نشان داده‌اند

جدول ۱۳: بررسی وضعیت تأهل با آزمون کای اسکور

وضعیت تأهل قبل مهاجرت	فراوانی	خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
متأهل	۶۵	۱۱۳.۵	۲	۰.۰۵
مجرد	۱۲۹			
طلاق	۶			

### ۲- تعداد فرزندان

به منظور بررسی فراوانی‌های مشاهده شده در بخش تعداد فرزندان از آزمون کای اسکور (خی دو) استفاده شده است. در جدول شماره ۱۴ مشاهده می‌شود که مقدار  $\chi^2$  بدست آمده با درجه آزادی ۴ و سطح خطای (۵٪) از  $\chi^2$  جدول (۹/۶) بزرگتر می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت افراد با تعداد فرزندان کمتر تمایل بیشتری به مهاجرت نشان داده‌اند.

جدول ۱۴: تعداد فرزندان و نتایج آزمون کای اسکور

تعداد فرزند	فراوانی	خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
فرزند ۱	۲۹	۱۲۰.۱	۴	۰.۰۵
فرزند ۲	۲۲			
فرزند ۳	۸			
فرزند ۴	۹			
فرزند ۵	۳			

### ۳- نحوه توزیع سواد در بین مهاجران.

نتایج حاصل از اجرای آزمون کای اسکور یک طرفه برای توزیع سواد طبق جدول ۱۵ می‌باشد. با توجه به اینکه مقدار خی دو بدست آمده ( $\chi^2=۵۵$ ) در درجه آزادی ۴ و سطح خطای (۵٪) از مقدار خی دو جدول ( $\chi^2=۹/۴$ ) بزرگتر می‌باشد پس می‌توان معنی‌دار بودن تفاوت‌ها را نتیجه گرفت. به عبارتی دیگر با ۹۵٪ اطمینان می‌توان گفت که افراد با سواد پایین‌تر و بدون سواد گرایش بیشتری به مهاجرت و حاشیه‌نشینی داشته‌اند.

جدول ۱۵: سواد گروه نمونه

سواد گروه نمونه قبل از مهاجرت	فراوانی	خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
بیسواد	۶۴	۵۵.۱	۴	۰.۰۵
ابتدایی	۴۹			
راهنمایی	۴۱			
دیپلم	۴۵			
فوق دیپلم	۱			

امید به بهبود وضعیت تحصیلی یکی از عوامل مؤثر در مهاجرت‌ها می‌باشد. برای بررسی این موضوع از آزمون ویلکاکسون استفاده شده است. همانطور که در جدول ۱۶ مشاهده می‌کنید، ۹۸ رتبه مثبت وجود دارد. عبارتی در بین ۲۰۰ نفر ۹۸ نفر حداقل ۱ طبقه پیشرفت کرده‌اند. و مقدار Z محاسبه شده با سطح خطای  $\alpha = 5\%$  از مقدار Z جدول بزرگتر می‌باشد. به عبارت دیگر با ۹۵٪ اطمینان می‌توان تفاوت معنی‌دار بین وضعیت تحصیل قبل و بعد از مهاجرت را نتیجه‌گیری کرد.

جدول ۱۶: وضعیت سواد قبل و بعد از مهاجرت

وضعیت سواد قبل و بعد از مهاجرت	تعداد	میانگین رتبه‌ها	جمع رتبه‌ها	مقدار Z	سطح خطا
رتبه‌های منفی	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰	۸.۸۴	۰.۰۵
رتبه‌های مثبت	۹۸.۰۰	۴۹.۵۰	۴,۸۵۱.۰		
گروه‌ها	۱۰۲				

### • عوامل اقتصادی

نوع فعالیت، وضعیت اشتغال، میزان درآمد و دسترسی به مسکن مناسب در کنار سایر پارامترهای اقتصادی از عواملی اساسی در ثبات و ماندگاری خانوارها در مراکز جمعیتی می‌باشد در صورتیکه این عوامل تهدید شود مهاجرت پاسخ عقلانی خانوارها به آن خواهد بود برای روشن شدن موضوع مهاجرت در جامعه نمونه در ادامه به بررسی هریک از این پارامترها پرداخته خواهد شد.

#### ۱- وضعیت اشتغال

قابلیت انواع فعالیتها و امکانات شغلی یکی از عوامل اقتصادی جاذبه مقصد تلقی می‌شود. به منظور بررسی این موضوع که آیا مقصد توانسته تغییری در فعالیت افراد داشته باشد از آزمون کای اسکور دو طرفه استفاده شده است. همانگونه که در جدول شماره ۱۷ مشاهده می‌کنید مقدار خی دو بدست آمده  $(\chi^2 = 25/8)$  با درجه آزادی  $df=9$  و مقدار خطای  $\alpha = 5\%$  از مقدار خی دو جدول ۱۶/۹۲ بزرگتر است. در نتیجه می‌توان با ۹۵٪ اطمینان گفت که در نوع فعالیت افراد تغییرات معنی‌داری بوجود آمده است.

جدول ۱۷: مقایسه وضعیت تحصیلی قبل و بعد از مهاجرت

نوع فعالیت	قبل از مهاجرت	بعد از مهاجرت	خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
محصل	۴۹	۹	۲۵.۸۱	۹	۰.۰۵
دانشجو	۵	۰			
شاغل	۶۳	۱۶۹			
بیکار	۸۳	۱۵			
بازنشسته	۰	۷			

#### ۲- تنوع شغلی مهاجران.

به منظور بررسی چگونگی شغل گروه نمونه قبل و بعد از مهاجرت از آزمون کای اسکور دوطرفه استفاده شده است. همچنان که در جدول شماره ۱۸ مشاهده می‌کنید مقدار خی دو بدست آمده  $\chi^2 = 19/42$  با درجه آزادی  $df=4$  و سطح خطای  $\alpha = 0/05$  از مقدار خی دو جدول ملاک  $\chi^2 = 9/4$  بزرگتر می‌باشد. براین اساس می‌توان نتیجه گرفت که بین نوع شغل افراد در قبل از مهاجرت و بعد از مهاجرت تفاوت معنی‌دار بوجود آمده است.

جدول ۱۸: بررسی نوع شغل بعد و قبل از مهاجرت

نوع شغل	قبل از مهاجرت	بعد از مهاجرت	خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
کارمند	۴	۳۷	۱۹.۴۲	۴	۰.۰۵
آزاد	۱۰	۱۰			
فصلی	۴۹	۱۵			

## ۳- توزیع درآمد

در این بخش یک متغیر نسبی که بصورت رتبه‌ای اندازه‌گیری شده است مورد توجه قرار گرفته لذا علاوه بر فراوانی فاصله طبقات نیز در رسیدن به نتیجه مهم می‌باشد. آزمونی که علاوه بر بزرگتر یا کوچکتر بودن مقادیر تا حدی فاصله آن‌ها را نیز در محاسبات اعمال می‌کند آزمون آماری ویلکاکسون است. بدین منظور از آزمودن ویلکاکسون (Wile & n) استفاده شد. همانطوری که در جدول شماره ۱۹ مشاهده می‌کنید مقدار  $Z$  بدست آمده ( $Z=1183$ ) با سطح خطای  $\alpha=5\%$  از مقدار  $Z$  جدول ( $Z=1/96$ ) بزرگتر می‌باشد. یعنی بین میزان درآمد خانواده‌ها قبل و بعد از مهاجرت تفاوت معنی‌دار ایجاد شده است.

جدول ۱۹: نتایج آزمون ویلکاکسون برای مقایسه درآمد

درآمد قبل و بعد از مهاجرت	میانگین رتبه‌ها	جمع رتبه‌ها	مقدار $Z$	سطح خطا
رتبه‌های منفی	۲۹.۴۶	۳۸۳	۱۱.۱۳	۰.۰۵
رتبه‌های مثبت	۹۷.۸۰	۱۶,۸۲۲		
گره‌ها		۱۵		

## ۴- وضعیت مسکن خانوارها قبل و بعد از مهاجرت

با توجه به این که وضعیت مسکن یکی از مهمترین چالش‌های خانواده‌ها محسوب می‌شود. لذا، بررسی این متغیر در تحقیق مورد توجه قرار گرفت. همانطور که در جدول شماره ۲۰ مشاهده می‌کنید بدین منظور برای تحلیل وضعیت و فراوانی‌های مشاهده شده مسکن گروه نمونه در بعد و قبل از مهاجرت از آزمودن کای اسکور دو طرفه استفاده شد. مقدار خی دو بدست آمده از این تحلیل ( $\chi^2=151$ ) با درجه آزادی  $df=9$  و سطح خطای  $\alpha=5\%$  از مقدار خی دو جدول استاندارد (۱۶/۹۲) بیشتر می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت که بین وضعیت مسکن خانواده‌ها قبل و بعد از مهاجرت تفاوت معنی‌دار ایجاد شده است.

جدول ۲۰: نتایج تحلیل وضعیت مسکن

وضعیت مسکن	قبل مهاجرت	بعد مهاجرت	مقدار خی دو	درجه آزادی	سطح خطا
شخصی	۵۶	۱۱۱	۱۵۱.۸۵	۹	۰.۰۵
رهن	۱۲	۲۵			
استیجاری	۵۲	۵۶			
پدری	۸۰	۸			

با مشخص شدن وضعیت پارامترهای اجتماعی و اقتصادی در ادامه میزان اثرگذاری و نقش پارامترهای مطرح در پژوهش در مهاجرت و حاشیه نشینی جامعه نمونه مورد بررسی قرار گرفته است

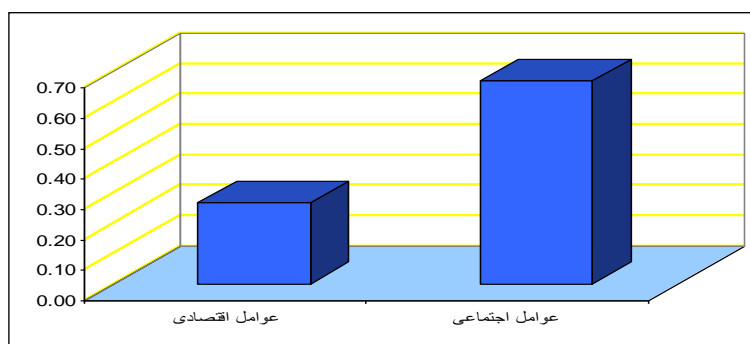
#### • میزان تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی

به منظور مقایسه تأثیر عوامل اقتصادی و عوامل اجتماعی از آزمون ویلکاکسون استفاده شد که خلاصه‌ای از نتایج آن را در جدول شماره ۲۱ ارائه شده است. مقدار  $Z$  بدست آمده ( $z=11/4$ ) با سطح خطای  $\alpha=0.5\%$  از مقدار  $z$  جدول ( $z=1/96$ ) بزرگتر است. در نتیجه تفاوت معنی دار بین تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی وجود دارد. با توجه به میانگین رتبه های محاسبه شده نگاه کنید به (نمودار شماره ۳)

جدول ۲۱: مقایسه عوامل اجتماعی و اقتصادی

مقایسه تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی بر مهاجرت	تعداد	میانگین رتبه‌ها	جمع رتبه‌ها	مقدار $Z$	سطح خطا
رتبه های منفی	۱۶۸	۹۹	۱۶,۷۵۶	۱۱.۴۵	۰.۰۵
رتبه های مثبت	۱۶	۱۶	۲۶۴		
گره ها	۱۶				

می توان گفت عوامل اجتماعی تأثیر قوی تری بر مهاجرت و حاشیه‌نشینی افراد داشته است. در اینجا لازم است توضیح داده شود در ۱۶۸ مقایسه افراد گروه نمونه عوامل اجتماعی را مهمتر دانسته‌اند.



نمودار ۳: مقایسه میانگین رتبه‌های عوامل اجتماعی با اقتصادی

#### • مقایسه پارامترهای اجتماعی

با توجه به اینکه عوامل اجتماعی جزء مهمترین عامل این تحقیق شناخته شد جهت تعیین میزان اثرگذاری هر یک از مؤلفه‌های این بخش از تحلیل واریانس فریدمن استفاده شد. خلاصه‌ای از نتایج این تحلیل در جدول شماره ۲۲ گزارش شده است.

جدول ۲۲: نتایج تحلیل واریانس فریدمن عوامل اجتماعی

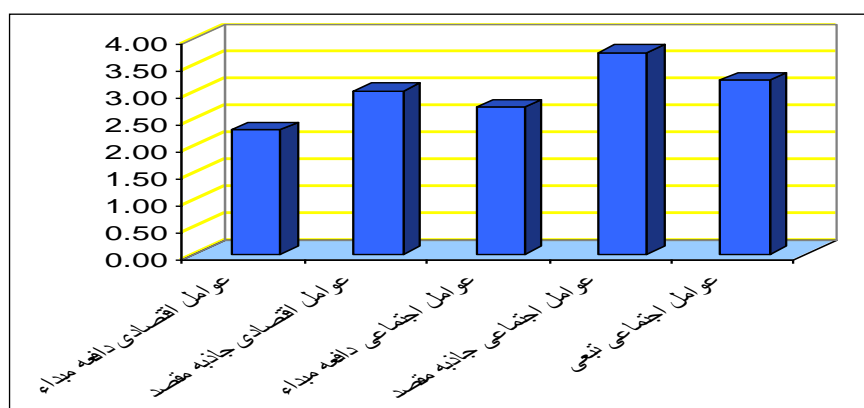
عوامل اجتماعی	میانگین ها	انحراف استاندارد	میانگین رتبه ای	مقدار $\chi^2$ دو	درجه آزادی	سطح خطا
امکانات عمرانی و رفاهی	۰.۶۳	۰.۳۳	۲.۷۶	۱۲.۸۹	۳	۰.۰۵
امکانات آموزشی	۰.۵۸	۰.۳۳	۲.۴۴			
امکانات بهداشتی	۰.۵۷	۰.۳۷	۲.۴۳			
امکانات تفریحی	۰.۵۰	۰.۳۸	۲.۳۸			

در جدول شماره ۲۲ میانگین‌ها، انحراف استاندارد رتبه‌ها و میانگین رتبه‌ای عوامل اجتماعی گزارش شده است. بر این اساس مقدار  $\chi^2=7/82$  دو محاسبه شده  $(\chi^2=12/8)$  با درجه آزادی ۳ و سطح خطای  $\alpha=0/5$  از مقدار  $\chi^2$  دو جدول استاندارد  $(\chi^2=7/82)$  بزرگتر می‌باشد. به عبارت دیگر تفاوت مشاهده شده بین میانگین رتبه‌های عوامل اجتماعی معنی‌دار می‌باشد. با توجه به میانگین رتبه‌ها می‌توان گفت که امکانات عمرانی و رفاهی بیشترین رتبه را  $(2/76)$  را در بین مؤلفه‌های اجتماعی کسب کرده‌اند. در انتها نیز امکانات تفریحی با رتبه ۴ و مقدار  $2/38$  قرار گرفته است. با مشخص شدن وضعیت مؤلفه‌های اجتماعی در ادامه به بررسی نقش عوامل جاذبه و دافعه در مبدا و مقصد مهاجران پرداخته شد.

جدول ۲۳: نتایج تحلیل واریانس فریدمن عوامل مهاجرت

عوامل مهاجرت	میانگین ها	انحراف استاندارد	میانگین رتبه ای	مقدار $\chi^2$ دو	درجه آزادی	سطح خطا
عوامل اقتصادی دافعه مبدا	۲.۱۱	۰.۸۵	۲.۳۰	۹۵.۴۸	۴	۰.۰۵
عوامل اقتصادی جاذبه مقصد	۲.۴۱	۰.۷۸	۳.۰۳			
عوامل اجتماعی دافعه مبدا	۲.۱۸	۰.۸۰	۲.۷۲			
عوامل اجتماعی جاذبه مقصد	۲.۶۷	۰.۸۷	۳.۷۳			
عوامل اجتماعی تبعی	۲.۴۶	۰.۸۲	۳.۲۲			

برای بررسی اهمیت نقش هر یک از عوامل دافعه مبدا و جاذبه مقصد و تبعی از آزمون فریدمن استفاده شد. نتایج تحلیل در جدول شماره ۲۳ گزارش شده است. بر اساس محاسبات انجام شده، مقدار  $\chi^2=95/48$  دو با درجه آزادی  $df=4$  و سطح خطای  $0/05$  از مقدار  $\chi^2=9/49$  دو جدول با مقدار بزرگتر است.



نمودار ۴: مقایسه عوامل شناسایی شده برای مهاجرت

به عبارت دیگر بین تأثیر عوامل در مهاجرت تفاوت معنی‌داری وجود دارد. بر اساس نتایج (جدول شماره-۲۲) نشان داد که عوامل اجتماعی جاذبه مقصد با مقدار  $(3/73)$  دارای رتبه اول، عوامل اجتماعی طبیعی  $(3/22)$ ، عوامل اقتصادی جاذبه مقصد  $(3/03)$ ، عوامل اجتماعی دافعه مبدا  $(2/72)$  به ترتیب رتبه‌های بعدی را دارند. همچنین عوامل اقتصادی دافعه مبدا با مقدار میانگین رتبه ای  $(2/30)$  کمترین رتبه را به خود اختصاص داده است.

نتایج به دست آمده از تحلیل گویه‌ها و محاسبه آلفای کرونباخ پرسشنامه در جدول بالا گزارش شده است. در ستون چهارم این جدول ضریب همبستگی هر گویه با نمره کل آزمون گزارش شده است. همانگونه که در این جدول مشاهده می‌کنید بیشتر گویه‌ها همبستگی متوسط و بالایی با نمره کل آزمون دارند. گویه‌های ۱۴ و ۹ دارای کمترین همبستگی  $(0/07)$ ،  $(0/181)$  و گویه ۱۳ بیشترین همبستگی  $(0/780)$  را دارا می‌باشند. در ستون پنجم مقدار آلفای کرونباخ در صورت حذف گویه گزارش

شده است. اگر مقدار گزارش شده در این ستون بزرگتر از مقدار آلفای بدست آمده در این آزمون باشد متوجه می‌شویم که آن گویه مناسبی برای پرسش‌نامه نبوده است و حذف آن گویه باعث افزایش مقدار آلفای کرونباخ آزمون خواهد شد. همانگونه که در ستون آخر این جدول مشاهده می‌کنید به ترتیب گویه‌های ۱۴ و ۹ و ۴ گویه ضعیفی بوده‌اند که در میان گویه‌های این پرسشنامه قرار داشته‌اند. در نهایت مقدار ضریب اعتبار آلفای کرونباخ برای این پرسشنامه مقدار ۰.۸۴۱ بدست آمد که نشان دهنده مناسب بودن این پرسشنامه می‌باشد...

### نتیجه‌گیری

اجرای سیاست‌های مربوط به توسعه در دهه‌های گذشته به روش کلاسیک و قرار دادن شهرها در مقابل روستاهای مولد و سنگینی برنامه‌های توسعه به نفع شهرها، از یکسو باعث تخریب بنیان اقتصادی و اجتماعی روستاها و از سوی دیگر بر جذابیت شهرها افزوده است. در نتیجه جمعیت شهرها و به دنبال آن حاشیه‌نشینی به سبب ورود خیل مهاجران روستایی گسترش یافته است. این معضل و پیامدهایی که به همراه دارد زمینه تحقیق و تفحص را در جهت بهبود برنامه‌ها و ساماندهی حاشیه‌نشینان فراهم ساخته است. لذا تحقیق حاضر با این هدف صورت گرفت و نتایج حاصل نشان داد که: اولاً محلات حاشیه‌نشین در شهر شهریار در مناطق ۱، ۲ و ۳ با بافت قدیمی و ارزان قیمت واقع شده‌اند. و از این حیث محله شاملو در منطقه ۲ مناسب‌تر از سایر محلات می‌باشد. از سویی دیگر با بررسی عوامل اقتصادی (از قبیل فرصت اشتغال و درآمد) مشخص شد که مهاجرت از لحاظ فراهم نمودن فرصت اشتغال از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. ثانیاً در مسائل حاشیه‌نشینی در این منطقه عوامل اجتماعی از قبیل امکانات عمرانی و رفاهی، امکانات آموزشی، امکانات بهداشتی و امکانات تفریحی نقش مهمتری داشته‌اند و تأثیر این عوامل قابل توجه می‌باشد. از سوی دیگر، افرادی که به دلایل مختلف از جمله تحصیل، رسیدن به رفاه بیشتر، دستیابی به امکانات بهتر مقصد و ... اقدام به مهاجرت کرده‌اند در سنین زیر ۳۰ سال قرار داشته‌اند. طبق یافته‌های این تحقیق، بعد خانوار در زمان قبل و پس از مهاجرت تغییرات چشم‌گیری را نشان نمی‌دهد اما مورد حائز اهمیت فراوانی بعد خانوار ۳ نفره، مخصوصاً در زمان مهاجرت می‌باشد. که به قصد رفع نیازهای مالی خانواده صورت گرفته است. براین اساس می‌توان گفت که اکثر مهاجرتها به مناطق حاشیه‌نشین، به علت دافعه‌های اقتصادی و اجتماعی مبدأ صورت گرفته است. با عنایت به اینکه مهاجرت همواره در کشور محتمل و تکرارپذیر است و با توجه به شرایط اقتصادی و اجتماعی مهاجران و بعد زمانی و مکانی و با در نظر گرفتن رشد جمعیت در هر منطقه و با تعیین حجم جمعیت مازاد و با تکیه بر یافته‌های پژوهش حاضر نکاتی چند بشرح ذیل پیشنهاد می‌گردد: اولاً در جهت سیاستهای توسعه، آنان را در مسیرهای از پیش تعیین شده هدایت نماییم تا از تضعیف کشاورزی روستایی و تخلیه نیروی کار روستاها از یک سو و تجمع مٌخل جمعیت در شهرها و رشد قارچ گونه آنها از سوی دیگر جلوگیری به عمل آید و توسعه بخش صنایع و کشاورزی را تضمین نماید. از جمله سیاست‌های قابل اتخاذ در این زمینه عبارتند از:

- (۱) گسترش و توسعه زیر ساختهای خدماتی در روستاهای کشور از قبیل امکانات آموزشی و بهداشتی و درمانی و فرهنگی، و سایر نیازهای رفاهی.
- (۲) در نظر گرفتن تسهیلات تشویقی از قبیل اعطای وامهای قرض الحسنه کم بهره برای روستاییان به منظور اجرای طرحهای تولید کشاورزی و دامپروری.
- (۳) هدایت و ساماندهی مهاجرین وارد شده به شهرهای جدید الاحداث.
- (۴) نظارت و رسیدگی به وضعیت محلات حاشیه شهرها.

- ۵) توجه به نیازهای اساسی جوانان روستایی جهت تقویت و تشویق به انجام فعالیت‌های تولیدی در روستا به جهت حفظ و ماندگاری روستا.
- ۶) تشویق و ترغیب حاشیه نشینان برای مدیریت شهری و ایجاد محیط زیست شهری پایدار از طریق تاسیس نهادهای مردمی و محلی
- ۷) توجه به ظرفیت‌ها و توانمندی مناطق حاشیه شهر
- ۸) یکی از مهمترین اهدافی که می‌بایست دنبال شود این است که امنیت اجتماعی را همانند فضای اصلی شهر در مناطق حاشیه‌نشین برقرار کرد چرا که این مناطق به دلیل جدا ماندن از محدوده اصلی شهر، در برگیرنده انواع جرم و جنایت و بزهکاریها می‌باشد.

### منابع

- آقابخشی، حبیب، ۱۳۸۲، نظام مشارکت مردم در مناطق حاشیه‌نشین، مجموعه مقالات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی،
- ابلقی، علیرضا و امیرحسین، صحرایی، ۱۳۸۳، بافت فرسوده در سکونتگاه‌های شهری و روستایی و خطر زلزله، فصلنامه هفت شهر، سال پنجم شماره ۱۷، ص ۳۰.
- ابوطالبی، صابر، ۱۳۸۸، واژگان مرتبط با اسکان غیررسمی، ماهنامه شوراها، شماره ۴۱، آذر
- احمدیان، محمدعلی، ۱۳۷۱، حاشیه‌نشینی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد، شماره ۳، سال ۲۵،
- مانی مهدی و دیگران، ۱۳۵۴، لغت نامه جمعیت شناسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ایراندوست، کیومرث، ۱۳۶۸، اسکان غیررسمی، جلوه‌ها از توسعه ناپایدار شهری، مورد کرمانشاه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهیدبهشتی، تهران
- تقوی، نعمت‌الله، ۱۳۷۱، مهاجرت های روستا- شهری (درآمدی جامعه‌شناسی بر نظریه‌ها)، تبریز: انتشارات ستوده.
- تقوی، نعمت‌الله، ۱۳۸۳، مبانی جمعیت شناسی، تبریز: نشر جامعه پروژه و نشر دانیال.
- حبیبی، محمدنبی، ۱۳۷۷، بررسی اثرات اقتصادی- اجتماعی اسکان گودنشینان جنوب تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- خوشکلام خسروشاهی، پرویز، ۱۳۷۹، مقایسه اثر درآمد و امکانات و تسهیلات عمومی بر مهاجرت به استان تهران طی دوره ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵، روش معادلات همزمان، مجله برنامه و بودجه، شماره ۴۸.
- دویران، اسماعیل، نقش مشارکت و برنامه‌ریزی مشارکتی در توانمندسازی محلات اسکان غیررسمی و توسعه محله‌ای با تأکید بر محله فاطمیه زنجان، ماهنامه شوراها، شماره ۵۲، آبان ۱۳۸۹.
- رحمتی، نورالدین، ۱۳۸۷، توانمندسازی سرمایه/اجتماعی با الگوی بهینه مشارکت محله‌ای به منظور بهسازی محله سرشور (مشهد)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهیدبهشتی
- زنجان، حبیب‌الله، ۱۳۸۰، مهاجرت، تهران: انتشارات سمت.
- زنجان، حبیب‌الله، ۱۳۸۲، حاشیه نشینی، جمعیت و مهاجرت، مجموعه مقالات حاشیه نشینی و اسکان غیر رسمی، جلد ۱، تهران، انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان تهران، ۱۳۸۳.

- شوگیل، چارلز، آینه توسعه شهری برنامه‌ریزی شده در جهان سوم، جهت‌گیری نو، مترجم: شهرزاد مهدوی، هفت‌تیر، سال سوم، شماره نهم و دهم
- شیخی، محمد؛ علی‌اکبر، شمس‌پور، وحید، فیضی، طاهره، داودوندی، ۱۳۹۱، آسیب‌پذیری محله‌های اسکان غیررسمی در مقابل مخاطرات طبیعی؛ مطالعه موردی: محله چاهستانی‌ها در شهر بندرعباس، فصلنامه مدرس علوم انسانی - برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره شانزدهم، شماره ۲.
- صراف، مظفر، ۱۳۸۱، به‌سوی نظریه‌ای برای ساماندهی اسکان غیررسمی، از حاشیه‌نشینی تا متن شهرنشینی، فصلنامه هفت‌شهر، سال سوم، شماره ۸.
- قرخلو، مهدی و محمد، میره، ۱۳۸۶، توانمندسازی اجتماعی: راه‌حلی برای حاشیه‌نشینی (شیخ‌آباد قم)، فصلنامه دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، سال دوم، شماره ۳
- عبدی دانش‌پور، زهره، ۱۳۸۷، درآمدی بر نظریات برنامه‌ریزی با تأکید بر برنامه‌ریزی شهری، انتشارات دانشگاه شهیدبهشتی، تهران
- علوی‌تبار، علیرضا، ۱۳۸۲، بررسی الگوی مشارکت شهروندان در اداره امور شهرها، جلد دوم، سازمان شهرداری‌ها، کاظمی پور، شهلا، ۱۳۸۳، آثار و پیامدهای اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی مهاجرت جوانان. مجموعه مقالات دومین همایش انجمن جمعیت‌شناسی ایران، تهران: انتشارات مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.
- محمدی کرکانکی، قربانعلی، ۱۳۷۶، مهاجرت مهم‌ترین مشکل استان تهران، مجله برنامه و بودجه، سال اول شماره ۱۰.
- محمودزاده، علی رضا، ۱۳۷۱، ارزیابی اثر سرمایه‌گذاری‌های صنعتی دولت بر مهاجرت‌های داخلی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران.
- ملکی و همکاران، ۱۳۹۴، حاشیه‌نشینی و مخاطرات طبیعی موانع توسعه پایدار شهری، دومین همایش ملی افق‌های نویندر توانمندسازی و توسعه پایدار معماری، عمران، گردشگری، انرژی و محیط زیست شهری و روستایی.
- منصورفر، کریم، ۱۳۸۴، روشهای آماری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ۷.
- هادیزاده بزاز، مریم، ۱۳۸۲، حاشیه‌نشینی و راهکارهای سازماندهی آن در جهان، انتشارات شهرداری مشهد.
- یاور، بیژن، ۱۳۸۸، شهرسازی مشارکتی و جایگاه مشارکت مردم در شهر ایرانی، واقعیات، اهداف و استراتژی‌ها، دانشگاه علم و صنعت ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه شهرسازی.
- Ali Mohammed Akhter & Kavita Toran ۲۰۰۰: Migration, Slums & Urban Squalor. at: www.Yorku.ca/bunchmi/ICEH.
- George, J.Beier. ۱۹۷۶, Can Third World Cities Cope ?; Population Bulletin, Vol.۳۱, PP.۸-
- Nangia P. ۱۹۹۶, Rapid Urban Growth and Proliferation of Slums: the Indian Experience; Fourth Asian Urbanization conference Proceedings, PP.۳۱۹-۳۳۷.
- Rebhun, U., and Raveh, A. ۲۰۰۶. " The Spatial Distribution of Quality of Life in the United States and Interstate Migration", ۱۹۶۵-۱۹۷۰ and ۱۹۸۵ Social Indicators Research, ۷۸(۱), ۱۳۷
- UN-Habitat ۲۰۰۳, The Challenge of Slums; Global Report on Human Settlement, United Nations, Settlement Programs: at. www.unchhs.org.
- Ward, P. ۱۹۷۶. "The squatter settlement as slum or housing solution: some evidence from Mexico City", Land Economics ۵۲.
- karl Gunter, ۲۰۰۰, human settlement statistic, united nations center for human settlement.

Burgess, Rod & Marisa Carmana, (۱۹۹۱a), contemporary spatial strategies and urban policies in developing countries: Burgess Rod & et al (Ends).

Pugh, Cedric, ۲۰۰۳, squatter settlements. Their sustainability, architectural contributions, and socio economic roles, in cities, Vole. ۱۷, No. ۵,

Ali Mohammed Akhter & Kavita Toran (۲۰۰۰): Migration, Slums & Urban Squalor. at: [www.Yorku.ca/bunchmi/ICEH](http://www.Yorku.ca/bunchmi/ICEH).